

نگاهی به شیوه‌های وقف فرش برای حرم امام رضا^(ع) از صفویه تا اواخر قاجار

فرش ارادت

بیات | فرش نشینان اینجا عرش نشینان عالمند، وقتی دل، کیوتر حرمش می‌شود و سر بر خاک آستانش می‌گذارد. اصلا در حرم همه چیز جلوه مهر دارد. از رنگ کاشی‌های لاجورد و آخربایی تاب‌خورده در پای پیچک‌های سقف بگیرید تا نقش قالی‌هایی که انگار، تکه‌ای بریده از ابریشم پُر نگار بهشتند. آنطور که آدم گاهی در می‌ماند، زمین را در یابد یا آسمان را. بخشی از این همه زیبایی را واقفانی ساخته‌اند که قرن‌هاست، دست‌های بخشنده‌شان ریز تا درشت نیازمندی‌های زائر را دریافته و پی‌رتق و فتق آن گردن نهاده‌اند. فرش کردن حرم برای نشست و برخاست زائران، یکی از هزاران کار خوبی است که از گذشته تا امروز تداوم یافته و گزارش پیش رو نقبی است بر تاریخ این وقف.

فرش ؛همراه قدیمی حرم

بنابر شواهد موجود بخش چشمگیری از مفروشات مورد نیاز حرم مطهر طی قرن‌های گذشته به‌واسطه وقف تأمین شده است. ضمن اینکه فرش همواره نقش مهمی در فضای معماری حرم مطهر امام رضا^(ع) ایفا کرده است، به‌طوری‌که از آن، برای مفروش کردن حرم و بیوتات متبرکه، پرده محافظ بر مبادی ورودی، سجاده، مسند و جز آن، استفاده می‌شده و تا امروز هم کاربری خود را حفظ کرده است. قدیمی‌ترین فرش‌های حرم مطهر به دوره صفویه تعلق دارند که امروزه در موزه فرش آستان قدس رضوی نگه‌داری می‌شوند. اگرچه نخستین سندی که به استفاده از فرش در حرم اشاره کرده، با عنوان «صورت ابعاد قالی‌های مورد نیاز جهت مفروش نمودن برخی اماکن حرم مطهر در ماه شعبان، به سال ۱۰۲۱ قمری

بخشی از وقف نامه خواجه علاءالدین خوافی

وقف های مستقیم و غیر مستقیم

مطابق اسناد موجود وقف فرش برای حرم مطهر از دوره صفویه تا اواخر دوره قاجار به دوروش مستقیم (از سوی واقف یا نماینده آن) و غیرمستقیم (وقف رقبه‌ای که درآمد آن صرف فرش حرم مطهر می‌شود) انجام پذیرفته است. در شیوه نخست، فرش‌های وقفی به‌گونه‌ای مستقیم از سوی واقفان یا نماینده آن‌ها تهیه و وقف می‌شده که به طور معمول این گروه از مفروشات دارای کتیبه وقف نیز هستند. قدیمی‌ترین سندی که به وقف مستقیم فرش برای حرم مطهر امام رضا^(ع) اشاره می‌کند، سندی است که ذکرش در سال ۱۱۱۳ قمری در «روزنامه ذنورات متفرقه تحویلی به آستان قدس در یونیت‌بیل، آمده است. مطابق اطلاعات این سند، نمد کرک الوانی

قاجار در جایگاه اول فرش های وقفی

در میان اسناد دوره صفویه که از سال ۱۰۲۷ تا ۱۱۳۵ قمری را شامل می‌شود، تنها پنج مورد وقف مستقیم فرش (در فاصله سال‌های ۱۱۱۳ تا ۱۱۱۵ قمری) وجود دارد اما از دوره افشاریه به بعد شاهد افزایش تعداد فرش‌های وقفی هستیم، به‌طوری‌که در اسناد این دوره بیش از ۴۰مورد وقف مستقیم انواع فرش (از سال ۱۱۵۳ تا ۱۱۷۸ قمری) برای حرم مطهر ثبت شده است. این تعداد در دوره قاجار بیش‌ازپیش افزایش می‌یابد. بررسی اسناد مکتوب در فاصله سال‌های ۱۲۷۴ تا ۱۳۱۶ قمری . (دوره ناصرالدین‌شاه قاجار) نشان می‌دهد، در این دوره بیش از ۲۲۰ تخته انواع فرش برای حرم مطهر وقف شده است. قدیمی‌ترین فرش کتیبه‌دار وقفی موجود در آستان قدس رضوی

کبرای مفروش کردن حرم مطهر آستان قدس (در سال ۱۱۳۳-۱۱۳۲ ق)

قرآنی با خط ضامن آهو^(ع)

موزه

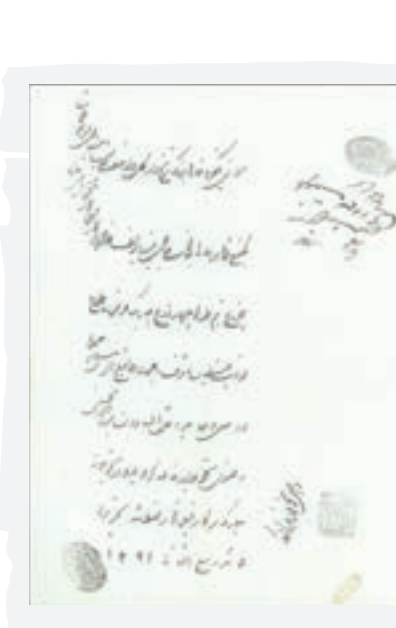
قالی افشان شاه عباسی گانتون در اواسط قرن ۱۰ ق

(دوره صفویه) مربوط است اما بررسی سفرنامه‌ها و کتب تاریخی نشان می‌دهد که پیشینه استفاده از فرش در حرم مطهر رضوی به پیش از دوره صفویه بازمی‌گردد. برای نمونه این بطوطه در سال ۷۲۳ قمری در دیدارش از خراسان، در کتاب خود ضمن توصیف حرم، به وجود فرش‌هایی اشاره می‌کند که «برای مفروش کردن بقعه استفاده شده‌اند، با این همه، نحوه مالکیت این فرش‌ها (وقفی، اهدایی یا خریداری) مشخص نیست.

- فرش‌های وقفی خواجه علاءالدین خوافی

قدیمی‌ترین سند تاریخی موجود که به وقف فرش اشاره می‌کند، وقف‌نامه خواجه علاءالدین خوافی متعلق به سال ۹۳۳ قمری است که در دوره سلطنت شاه تهماسب صفوی (۹۴۸-۹۳۰ قمری) نگاشته شده است. مطابق این وقف‌نامه درآمد حاصل از مزرعه احمدآباد خواف، وقف تعمیر رقبه یاد شده و بقیه، وقف حق التولیه و بنا کردن رباطی در بلوک

رخ از ولایت نیشابور برای اسکان مسافران شده است. در ادامه این وقف‌نامه اشاره شده که منافع حاصل از این رباط را سه قسمت کرده، دو ثلث آن برای «فرش و روشنایی و حفاظ حرم امام رضا^(ع)» و «ثلث دیگریش برای مرمت عمارت» یادشده و «خرج مسافرانی که عزیمت طواف روضه منوره را داشته باشند و فرش و روشنایی و یک نفر مستحفظ برای رباط» صرف‌شود. باتوجه به نبود مستندات تاریخی پیش از دوره صفویه مشخص نمی‌شود که وقف فرش بر حرم مطهر از چه زمانی مورد توجه واقفان قرار گرفته است اما رسمیت یافتن مذهب تشیع در این دوره در احیا و ترویج سنت زیارت و رشد موقوفات نقش زیادی دارد. از دوره صفویه تا به امروز، اسناد بسیار دیگری مبنی بر وقف انواع فرش برای حرم رضوی موجود است و همچنین نمونه‌های بسیاری از فرش‌های وقفی در موزه آستان قدس رضوی موجود است که بیشترشان متعلق به دوره پهلوی هستند.

مشخصات مفروش خریداری شده از محل موقوفات گنجشک خان زنگر رسیده‌ای تا اواسط سال ۱۰۹۱ ق

- انواع فرش‌های وقفی

در هر دوره، انواع مفروشات در ابعاد و کاربردهای گوناگون برای حرم مطهر وقف شده است. نوع مفروش وقف شده در هر دوره، با عوامل گوناگونی مانند موقعیت جغرافیایی، جایگاه اجتماعی و توانایی مالی واقف و جز آن ارتباط تنگاتنگ داشته است. این مفروشات از دوره صفویه تا اواخر دوره افشاریه، شامل انواع قالی، قالیچه و نمد هستند که به‌عنوان فرش و زیرفرشی استفاده می‌شده‌اند اما از دوره قاجار به بعد، علاوه بر قالی، قالیچه و انواع نمد، نام مفروшاتی مانند پلاس، گلیم و زیلو نیز مشاهده می‌شود. براین اساس انواع فرش‌های وقف شده برای حرم مطهر در پنج گروه طبقه‌بندی می‌شوند، قالی و قالیچه، نمد، پلاس، گلیم و زیلو.

۱۰ آیه یک ترنج کوچک کشیده شده است. این قرآن دارای مهرهایی است که نشان می‌دهد در دوره‌های مختلف تاریخی این نسخه بارها بازدید شده است. جلد این قرآن نیز از چرم (تیماج) قهوه‌ای روشن بوده که مرمت‌گران آن را دوباره با جدول‌بندی مزدوج و نقش یک ترنج ضربی تزئین و نوسازی کرده‌اند.

و مصادف است با دوره خوارزمشاهیان، یعنی چندسالی پیش از حمله ویرانگر مغول به ایران. زمانی که کتیبه اینجا نصب شده، دویست‌واندی سال قبل از ساخت رواق دارالحفاظ بوده و درواقع این کاشی، کتیبه سردر ورودی حرم مطهر رضوی بوده که بعدها با ساخت دارالحفاظ، به‌عنوان دیوار شمالی رواق قرار گرفته است. همچنین در چوبی نصب‌شده در اینجا از دره‌های نفیس حرم‌بوده که

زمان ساختش مشخص نیست اما در دوره ناصری روکش می‌شود. تزئینات این در شامل ترنج‌ها و قاب کتیبه‌های زیبای قرآنی و شعرهای فارسی است. این در، در اواخر دوره پهلوی پادر طلای دیگری تعویض شده است.

منبع: گزیده عکس‌های تاریخی حرم مطهر امام رضا^(ع) و مشهد

گذری بر تاریخ ساخت حرم مطهر رضوی (بخش ششم)

روایت مرمت‌ها در خانه دوست

در فرایند گسترش فضاهای کاربردی متنوع حرم مطهر رضوی در دوران صفوی علاوه بر صحن کهنه و ایوان‌های مشرف بر آن، صحن، رواق‌ها و مقبره‌هایی نیز ساخته شده‌اند که یکی از این مقابر، «گنبد حاتم‌خانی» است. این مقبره متعلق به «حاتم‌خان اردوبادی تبریزی» وهمانند، گنبد... وردی‌خان» است با این تفاوت که نقشه‌آن مستطیل و ویژگی خاص هنری آن مقرنس‌های پرکار مزین به کاشی‌های مرقع است.

در اواخر دوران صفوی از سرعت ساخت‌وساز در مجموعه آستان قدس رضوی کاسته شد و بیشتر به تکمیل و مرمت آسیب‌ها محدود شد. از جمله، کتیبه فوقانی ایوان شمالی صحن کهنه حاکی از این است که آن ایوان به دستور «شاه عباس دوم، در سال ۱۰۵۹ هجری قمری بازسازی شده‌است. در سال ۱۰۸۴ هجری قمری هم زلزله‌ای در مشهد رخ داد و به برخی سازه‌های معماری حرم مطهر خسارت وارد کرد. شکاف‌هایی نیز بر بدنه گنبد فراز مرقد امام رضا^(ع) ایجاد شد. آن خسارت‌ها به دستور «شاه سلیمان صفوی» ترمیم شد. این واقعه و ماجرای مرمت گنبد مطهر بر کتیبه‌ای به خط محمدرضا امامی، بر ساقه گنبد نقش بسته است.

- ادامه مرمت‌ها در دوره نادرشاه افشار

با آغاز حکومت نادرشاه افشار، عملیات عمرانی حرم مطهر سرعت گرفت و تغییر و تحولاتی در مجموعه معماری حرم مطهر شروع شد. به‌استناد قصیده‌ای که بر دیوار ایوان طلادر صحن کهنه نقش بسته، به‌همت نادرشاه آن ایوان در سال‌های ۱۱۴۵ و ۱۱۶۱ هجری قمری تعمیر و طلاکاری شده است. در همان برهه زمانی نیز به دستور نادر مناره‌ای بر بالای ایوان ضلع شمالی ساخته و طلاکاری شد.

- تحول و دگرگونی ساخت‌وسازها در حرم دوره قاجار

دوران قاجار مقارن با تحول و دگرگونی فرهنگی و هنری از سنتی به مدرن، تحت‌تأثیر افکار و اندیشه‌های غرب بود. بنابراین نگارگری‌های دوره قاجار در فضاهایی مثل صحن نو (آزادی) از سنت‌های دیرین دور شد و رنگ و بوی مدرن و غربی به خود گرفت. مهم‌ترین اقدام در مجموعه حرم ساخت «صحن نو، در جبهه شرقی حرم در سال ۱۲۳۲ هجری قمری و در زمان فتحعلیشاه، از محل درآمد موقوفات حرم بود. تکمیل ساختمان صحن نو ۲۳ سال مطلق ماند و در زمان حکومت «محمدشاه قاجار، به همت «میرزا موسی خان فراهانی» متولی وقت حرم مطهر و برادر «میرزا ابوالقاسم فراهانی، به پایان رسید و کاشی‌کاری کرد.

صحن نو مانند صحن کهنه چهار ایوان بر چهار طرف و غرفه‌ها و حجره‌هایی دوطبقه در دو طرف ایوان‌ها دارد. ایوان غربی صحن نو که به «ایوان طلا» معروف است، در سال ۱۲۸۲ هجری قمری به دستور «ناصرالدین شاه، طلاکاری شد. هزینه طلاکاری آن ایوان از محل درآمد موقوفات تأمین شد و سرپرستی طرح برعهده «میر سید محمدحسین عضدالملک قزوینی، بود. احداث صحن نو موجب شد قطعه‌ای از زمین‌های وقفی شاه عباس بین آن صحن و گنبد حاتم‌خانی باقی‌بماند. در سال ۱۲۵۱ هجری قمری نیز در آن فضا به همت «الهی‌خان آصف‌الدوله، دایی محمدشاه قاجار رواق جدیدی به نام «دارالسعادة» احداث‌شد. همچنین پس از آنکه «محمدابراهیم خان امین‌السلطان، در شمال شرقی رواق دارالسعادة به خاک سپرده شد، پسرش «علی اصغر خان امین‌السلطان، آن رواق را آیینه‌کاری کرد.

در بخش دیگری از زمین‌های باقی‌مانده وقفی شاه عباس صفوی «علیقلی میرزا حشمت‌الدوله، پسر فتحعلیشاه قاجار و حاکم خراسان مدرسه‌ای ساخت معروف به «مدرسه حشمت‌الدوله»، اما بعد از برکناری او، بنای مدرسه را در زمین وقف و داخل مجموعه حرم با فقه اسلامی ناسازگار دیدند و حجره‌های پایینی مدرسه را به محل اقامت خدام اختصاص دادند و حجره‌های بالایی را برای کتابخانه در نظر گرفتند.

فضاهای معماری عصر قاجار در مجموعه حرم مطهر از نظر نقشه و ساختار کالبدی با فضاهای عصر تیموری و صفوی تفاوت زیادی ندارند اما به لحاظ کاربرد تزیینات معماری متفاوت است. به این معنی که در کاشی‌ها رنگ‌های آبی و لاجوردی قدیمی که نماد آسمان و آب بودند، جای خود را به رنگ‌های قرمز و زرد دادند و کاشی‌های هفت رنگ جایگزین کاشی‌های مرقع شدند و به جای نقش‌های رمزآلود و نمادین روی کاشی‌ها مانند اسلیمی‌ها با گل و برگ‌های انتزاعی، با نقش‌های واقعی و شناسنامه‌دار آراسته شدند و در این جهت تا آنجا پیش رفتند که علاوه بر گل‌های رُز، کوکب، زنبق و لاله، انواع پرندگان و میوه‌ها و حتی انسان‌های نیمه برهنه در قالب فرشته را به تصویر کشیده و بناها و عمارات اروپایی را نیز در قاب‌هایی به نمایش گذاشتند.

نام شاهان قاجار مانند محمدشاه، ناصرالدین شاه و مظفرالدین شاه در کتیبه‌هایی بر کاشی‌ها و قاب‌های مرمرین، درها و ایوان‌ها مشاهده می‌شود که نشانه توجه و توسل آن‌ها به حرم مطهر رضوی می‌باشد. ادامه دارد...

منبع: برگرفته از مقاله «وقف فرش به حرم امام رضا^(ع)»،

نویسندگان: سید حسن احمدی و مناسلطانی. مجله مشکات شماره ۱۳۸ صفحات ۱۲۴ تا ۱۲۹